

XORAZMDA ZARGARLIK VA KANDAKORLIK SAN’ATI TARIXI

Matniyozov Sarvarbek Sanatbek o’g’li

Ma’mun Universiteti NTM o’qituvchisi,

Email: sarvarbekmatniyozov@gmail.com

Tel: +998904387437

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xorazmda zargarlik va kandakorlik san’atining XVIII-XX asrlardagi rivoji tahlil qilinadi. Zargarlik buyumlarining ishlatilishiga qarab turlari va o’ziga xos jihatlari tavsiflanadi. Kandakorlik san’atining noyob namunalari, yasalish uslublari tahlil qilinadi. Ushbu sohalar rivoj topgan hududlar va ustalar nomlari sanab o’tiladi.

Kalit so’zlar: Yuzik, isirg’a, davoduzi, feruza, qum’on, tuncha, tung, girih, xo’n, selopcha, madohil

XVIII–XX asr boshlarida Xorazmda zargarlik yuksak darajada taraqqiy etgan. Xiva, Hazorasp va Urganch shaharlarida zargarlar mahalla-mahalla bo’lib yashaganlar. Hozirda Xivada Zargarlar nomli mahalla, Urganch tumanida Zargarlar nomli qishloq mavjud. XIX asr 60 yillarida 12 nafar zargar bo’lsa, XX asr boshlarida ularning soni 60 ga yetgan¹.

Ayollar taqinchoqlari juda xilma-xil va bir-biriga o’xshamaydi hamda har birining o’z xususiyatlari mavjud. Hududlarda ham farq katta bo’lib, Xorazm zargarligi o’zining takrorlanmasligi, badiiy go’zalligi va originalligi bilan ajralib turadi. Xorazm zargarlik bezak buyumlarini ishlatilishiga qarab qo’l, bosh, bo’yin, ko’krak va bel bezaklari guruhlariga ajratdik. Qo’l taqinchoqlariga yuzik (barmoq) va bilakuzuk (bilak, ayrim hollarda oyoqqa ham taqilgan) kiradi. Yuzik (uzuk) barmoqqa taqiladigan aylana shakldagi bezak buyum. Yuziklarni ayollar ham, erkaklar ham taqishgan. Qaysi barmog’iga taqishgaga qarab o’ziga xos ma’nolari mavjud. Yuziklar mis, bronza, kumush va tilladan ishlangan. Yuziklar ishlanishiga qarab oddiy va qoshli turlariga ajratiladi. Oddiy yuzik bu metalni aylana shaklda yasashdan iborat, odatda u bezaksiz, ayrim hollarda naqshli bo’ladi. Qoshli yuzikni asosan ayollar taqishadi. Aylana shakldagi yuzik tepa qismiga qoshni ushlab turish uchun taglik o’rnatiladi va shunga qosh mustahkamlanadi. Qosh turli qimmatbaho toshlardan bo’lishi mumkin. Asosan qosh uchun sadaf, firuza, marjon va boshqalar ishlatiladi. Bilakuzuk bilakka taqiladigan bezak. Bilakuzuk ham mis, jez, kumush va tilladan yasaladi. Yasalishiga ko’ra bilakuzuk 2 xil bo’ladi. Xorazmda qadimdan quyma bilakuzuklar mashhur bo’lgan.

¹ Abdullaev T., Faxretdinova D., Hakimov A. Ma’danga bitilgan qo’shiq. O’zbekiston xalq san’ati. – Toshkent: G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1986. – 70 b.

Bosh taqinchoqlariga isirg'a (quloq), aravak (burun), o'qyoyduzi, yarimtirnoq, butuntirnoq, bodomoy (chakka), osmaduzi, qanot osma, manglayduzi, tojduzi (peshona), taxyaduzi, tangaduzi, davoduzi, qoshinna, jig'a (do'ppi), jamalik, laskokil, zulfitilla (soch) kiradi. Isirg'a (xalqa, sirg'a, zirak) quloqqa taqiladigan bezak. Aravak burunga taqiladigan bezak. Asosan ayollar turmushga chiqqandan so'ng taqishgan. Aravak ko'p hollarda kumushdan ishlangan va burunni teshib taqilgan. Aravakni yasashda naysimon shaklda teshik ochilib, uning ichidan sim o'tkazilib bir biriga mustahkamlangan. O'qyoy duzi ayollarning chakka bezagi, kumush va marjonlardan bosma usulida zarhal berib ishlangan. Qoshinna ayollar do'ppi bezagi. Kumush va shishadan quyma usulda urib toblab ishlangan. Yarimtirnoq ayollarning chakka bezagi. Quyma usulda urib toblab, kumush, firuza va qimmatbaho toshlardan ishlangan. Bu taqinchoqning pastki qismida sherning ikki tirnog'i o'rnatilgan. Bu yomon ko'zdan saqlovchi vosita bo'lib xizmat qilgan. Butuntirnoq ayollarning chakka bezagi. Quyma usulda urib toblab, kumush, firuza va qimmatbaho toshlardan ishlangan. Bodomoy ayollarning chakka bezagi. Uch qismdan iborat bo'lib, uning ramziy ma'nosi serfarzandlik, salomatlik va boylik hisoblangan. Manglay duzi ayollarning peshona bezagi. Davoduzi (duoduzi) bolalarning do'ppi bezagi. Kumush va emaldan ishlangan. Ko'p hollarda yozuvlar bitilgan. Tanga duzi ayollar do'ppisi bezagi. Do'ppiga kumush tangalar qadab chiqilgan. Taxyaduzi ayollarning bosh bezagi. Kumush va firuzadan ishlangan. Osmaduzi ayollarning peshona bezagi. Bosma usulda kumush, marjonlardan simto'r qilib ishlangan. Tumor ayollarning do'ppiga tikib qo'yiladigan bezagi. Mis, kumushdan quyma, bosma usulda ishlangan. Tojduzi do'ppi bezagi. Zulfitillo ayollarning bosh bezagi. Kumushdan hoshiya qilib ishlangan, marjonlar bilan bezatilgan. Jamalak ayollarning soch o'rimi uchun osma bezak. Kumush, tangalar va marjonlardan yasalgan. Laskokil ayollarning sochi uchun bezak. Kumush tangalardan hoshiya shaklida ishlangan. Jig'a do'ppiga qadaladigan pat. Jig'a hokimiyat ramzi hisoblangan.

Bo'yin taqinchoqlari tumor, davocha, munchoq hisoblanadi. Davacha ko'krak tumori. Kumush, marjon va shishalardan yasalgan. Munchoq bo'yinga taqiladigan bezak.

Zargarlikda quyidagi metall, tosh va shishalar ishlatiladi va har biri o'z xususiyatlariga ega: feruza, marvarid, zumrad, sadaf, aqiq, yoqut, dur, yantar, xalsedon, tillo, kumush, mis, jez, shisha va boshqalar. Zargarlikda har bir toshning o'z xususiyati bo'lib, nafaqat bezak buyum sifatida balki sog'liq uchun, insoniyat ruhiyati uchun foydali hisoblanadi. Ayrim toshlarni xususiyatlarini ko'rib o'tamiz: Marvarid - inson organizmini mustahkamlaydi, yurakdagi tushkunlik va iztirobni xaydaydi, ko'z qobilyatini oshiradi, jinlardan saqlaydi, og'izdagi qo'lansa hidlarni yo'qotadi, oshqozon va jigardagi toshlarni maydalaydi, shamollash, bavoil va boshqalarni tuzatadi. Feruza - qudratli tumor sifatida taqiladi, oshqozon va ko'z kasalliklariga shifobaxsh ta'siri bor, ilon chaqqanda eng yaxshi davo hisoblanadi. Sadaf - ajin hamda sepkildan asraydi, zehnni ravshan qiladi, kishini bardam, tetik qilib ruxiyatini ko'taradi.

Xorazm zargarlik bezaklari o'zining turlari ko'pligi, hashamdor bezalishi, ishlanish texnologiyasi bo'yicha boshqa hudulardan keskin farq qiladi. Biz har bir taqinchoq, uning vazifasi, xususiyatlari, ishlanishi va ustalariga to'xtalishga harakat qildik. Uzuk, bilakuzuk, halqa, aravak, tumor kabi taqinchoqlar hamma davrlarda ham mavjud bo'lgan. Xorazmda XX asr boshlarigacha

tojduzi, duoduzi, manglayduzi, manotduzi, osmaduzi, kalitbog'i, yarimtirnoq, butuntirnoq, bodomoy, kabi taqinchoqlar keng tarqalgan. Har bir buyum, undagi shakl, bezak ramziy ma'noni ifodalgan. Masalan: kalitbog'ida kalitlar farovonlik va boylik timsoli bo'lgan.

Kandakorlikda oltin, kumush, mis, jez va boshqa metallardan o'ymakori buyumlar yasaladi. Kandakorlik turlari ichida eng keng tarqalgani va yuqori darajaga erishgani miskarlik san'ati hisoblandi. Mis idishlar va boshqa buyumlar yasash XVIII asrda tez o'sa boshlaydi. XIX asr o'rtalarida esa juda keng rivoj topadi². Temuriylar davrida bu san'at ancha jonlangan bo'lsa ham, o'zaro urushlar natijasida yana inqirozga yuz tutdi. Adabiyotlarda “Bu inqiroz XVIII asrning oxirigacha to qadimiy Xorazm yerlarida Xiva xonligi tiklanguncha davom etadi” deb ko'rsatiladi³. Xiva shahri tarixini chuqur tadqiq qilgan A.Abdurasulov XIX asr boshlarida 38 nafar miskar bo'lgan bo'lsa, XX asr boshlarida 22 nafarga tushganini ko'rsatadi⁴. XVIII-XX asr boshlarida kandakorlik amaliy san'atning muhim bo'lagiga aylangan edi. Shaharning Saidboy masjidi bilan Polvonqori madrasalari oralig'ida miskarlik ustaxonalari joylashgan bo'lib, ular asosan qum'on, samovar, choynak, choydosh, mis piyolalar, chilim, oshpazlik asboblari tayyorlar edi⁵. XX asr boshlarida qo'shni hududlar ta'sirida Xorazm kandakorligida yangicha xususiyatlar paydo bo'ldi, jumladan naqsh zaminini qora yoki qizil lak bilan bo'yash boshlandi.

Kandakorlik buyumlari yasalishi xususiyati bo'yicha (shakl va vazifalariga ko'ra) 2 guruhga ajratiladi: birinchisi baland bo'yli, uzunchoq shaklga ega bo'lgan idishlar – qum'on, mis choynak, tung, tuncha, chilim, samovar, noskadu, yog'don, ikkinchisi past bo'yli, yassi yuzali idishlar – selobcha, xo'n (lagan) sarxumi, xovoncha, mis doska, pichoq, qinbog' va boshqalar.

Tik idishlardan qum'on, tung, tuncha, samovar, chilim, chelak, qozon, qopshirma, yotiq idishlardan selopcha, choynak, xo'n, jom (mis kosa), shamdon, susoq va qoshiqlar, davat, qamchi dastasi, lagan, ot zangi, to'qa, manqal, sarxum, panjara, halqa ishlanishi aniqlandi.

Misga ishlov berishni bir qancha usullari bor, asosan qolipi, kandakori va simkori usullari keng qo'llaniladi. Badiiy bezak turlaridan mehrob, sitora, gardish, ishkak, turunj, chashmi bulbul, qo'chqorak, pushti baliq kabilar qo'llaniladi. Xiva kandakorlari chizma usulini faqat pardoqlashda qo'llaydilar. Shabakani juda kam ishlatadilar. “Xorazm san'ati oddiy bo'lsada, ta'sirchanligi bilan kishini hayratga soladi”⁶. Xorazmning qadimiy naqshlangan buyumlari xushbichim va serhasham bo'lib, kandakorlar naqshlarida rangdor bo'yoqni ham, har xil qoplaman ham qo'llamaganlar. Ana shularga qarab turib beixtiyor S.P.Tolstovning Xorazmning qadimiy san'atiga bergan ta'rifini xotirlaysan, u shunday deb yozgan edi: - “Xorazm san'ati g'oyatda oddiy va o'zining ta'sirchan vositalari behasham, shu bilan bir qatorda ma'nodordir, So'g'dning nazokatli san'atiga nisbatan birmuncha ko'rimliroqdir” /Tolstov, 209 210/.

Qum'on qo'l-yuz yuvish va yuvinishda suv quyish uchun ishlatiladigan idish, tuzilishiga ko'ra Samarqand, Buxoro va Qo'qon oftobalariga umuman o'xshamaydi. Qorni noksimon bo'lib,

² Sergeev B. O'zbekistonda miskarlik. – Toshkent, 1960. 7 b.

³ Abdullaev T. XIX –XX asrlarda o'zbek kandakorligi. – Toshkent: Fan, 1974. – 91 b.

⁴ Abdurasulov A. Xiva (tarixiy-etnografik ocherklar). – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – 12 b.

⁵ O'sha joyda

⁶ Bulatov S. O'zbek xalq amaliy-bezak san'ati. – Toshkent: Mehnat, 1991. 275 b.

dastasiz ishlanadi. Qum'on faqat Xorazm hududga xos bo'lib, boshqa viloyatlarda uchramaydi. Xivada qum'onlar yassi, bo'g'zi uzun hamda ingichka qilib yasalgan. “Xorazmda suv uchun qo'llanadigan dastasiz qum'on deb ataluvchi Xiva idishlariga o'xshash shakllar O'rta Osiyo xalqlarida uchramaydi. Bu ehtimol nihoyatda qadimiy original shakldir”⁷. Shu o'rinda qum'on bilan qumg'onni farqlash zarur bo'ladi. Qum'on qo'l yuvishda, yuvinishda suv solish uchun ishlatilgan, dastasiz idish. Qumg'on esa bu choy qaynatishga mo'ljallangan choydosh. Xorazmda qumg'on so'zi ishlatilmaydi, choydoshlar tuncha deb yuritiladi. Ko'pchilik adabiyotlarda Xorazm qum'oni qumg'on shaklida noto'g'ri ishlatilgan. Marhum kandakor, pichoqchi usta Bakturdi usta qum'onni shunday ta'riflaydi, “Xorazmda Xiva qum'onini mejinaga o'xshatishadi, “mejinaga o'rik danagi ichidagi mag'zi” undan tashqari chiroyli qizlarni ham “mejinadin ekan” deb ta'riflashadi, Xiva qum'oni ham xuddi qizlarning bo'yi basti va go'zalligiga o'xshagani uchun, mejinaga o'xshatishadi. Xorazmning qopqog'i yo'q, bozorboq, oddiy sirti oq qalay bilan qoplangan, hajmi jihatidan Xiva qum'onidan kattaroq bo'lgan qum'on “Urganji” yoki oq qum'on deb nomlanadi”⁸. XIX asrda Xivada qizil misdan o'yma naqshinkori qilib va quyma qilib ishlangan qum'on. Juda chiroyli naqshlangan. Qornida tuxumsimon bo'rtiq bor. Naqshlar orasida bodom, olmagul, madohil, hoshiya, arqon va boshqalar bor. Og'ziga gir aylantirib feruza qadalgan. Ko'p ishlatilgandan bo'ynidagi naqshlar o'chib ketgan. XIX asrga oid chilimning o'zi sariq misdan, qopqog'i qizil misdan ishlangan. Gireh naqshlar va madohil ishlatilgan.

Tuncha - Xorazmda choy qaynatish uchun ishlatiladigan buyum. Shuningdek, Xorazmda sho'rva tunchalar ham mavjud. Ularda sho'rva pishirilgan. Misdan ishlangan tunchalar issiqlikni tez o'tkazgani bois choy qaynatish va sho'rva pishirishda qo'l kelgan. Odatdagi Xiva tunchalaridan farq qiladi. Quyma figurali dasta ishlangan. Jo'mragi ham idishning qorni va bo'yniga yopishib chiqqan. Kapi yoyiq qilingan, qorniga yopishgan joyi kichraygan. Qorni dumaloq, ikki tomoni yanada bo'rtib chiqqan. Bo'yni yo'g'onroq, og'ziga gumbazsimon qopqoq ishlangan. Qopqoqning uchiga quyma qubba o'rnatilgan. Hamma joyiga islami naqsh solingan. Kapiga madohil, qorniga aylanma islami tushirilgan. Tumshug'i va qopqog'i ham bezatilgan. Faqat dastasi bezaksiz, aftidan dasta keyin qayta o'rnatilgan bo'lsa kerak. Shohona bezatilishidan saroy uchun maxsus ishlangan deb taxmin qilish mumkin.

Tung – suv idishi XX asr boshlarida Xivada qizil misdan ishlangan, dastasi quyma. Qopqog'i gumbaz shaklida, ustiga qubba ham o'rnatilgan. Qopqoq dastaga mustahkamlangan, jo'mragi yo'q. Islimi naqshlar aylana ichiga olingan. Bezashda madohil, yarim turunj, bo'g'irsoq, tirnoq naqshlar ishlatilgan. Qorni katta va yuqoriga tomon kichrayib borgan, og'zi katta. Qorning pastki qismiga aylanma islami naqshlar ishlangan. Kapi naqshsiz.

Oftoba-samovar choy qaynatish uchun ishlatiladigan buyum. O.Xo'janioyova ta'kidlaganidek, samovar so'zini ishlatish ma'qul, chunki oftoba to'liq samovar ma'nosini bera olmaydi. Muzeydagi ko'p sonli samovarlarni davrlari bo'yicha tahlil qilish natijasida samovarlari XIX asr ikkinchi yarmidan keng ishlatila boshlangan degan xulosaga keldik. Dastlab dastlab XIX

⁷ Abdullaev T. XIX –XX asrlarda o'zbek kandakorligi. – Toshkent: Fan, 1974. – 18 b.

⁸ Bobojonov D., Abdullaev M. Xorazm amaliy san'at ustalari. –Xiva: Xorazm Ma'mun akademiyasi, 2010. – 36 b

asrning ikki yarmida ruslar bosqinidan keyin kirib kelgan deb hisoblamogda edik, ammo XVIII asrga oid samovar bu fikrimizni yo'qqa chiqardi. Bu masala alohida izlanishnini talab qiladi. XVIII asrda Xorazmda ishlangan samovar shakli bo'yicha boshqa idishlarga va samovarlarga o'xshamaydi. Bo'yi past, qorni dumaloq qilib, kapi kichik qilib ishlangan va kapiga oddiy naqsh berilgan. Qorniga madohil va aylana islimi naqshlar tushirilgan. Jo'mragi kichik va nozik qilib ishlangan va chizma naqsh berilgan. Dastasi ustki qismidan o'rnatilgan. Yuqori qismida ikkita og'zi bo'lib, qopqoqlarni mayda zanjir ushlab turadi. Bitta qopqoq naqshlangan va undan suv solingan, ikkinchi qopqoq bezatilmagan va undan o'txonaga cho'g' solingan.

Selopcha qo'l yuvishda ishlatiladigan maxsus tog'orasimon buyum. Xorazmda XIX asr so'nggi choragida (1301 h.) Xudoyshukur usta tomonidan misdan kandakori qilib o'yma va shabaka uslubda ishlangan. Mazkur selopchanning gardishi aylana emas, balki ko'pburchak shaklida ishlangan. Hoshiyasida, markazda va qopqog'iga feruza qadalgan. Hoshiyada uchburchaklar ichiga islimi naqshlar ishlangan. Boshqa selopchalardan farqi zaminda naqshsiz bo'sh joylar qoldirilgan. Suv ketishi uchun shabaka usuldan foydalanib, teshiklar ochilgan. Markazda turunj ichida islimi gullar ishlangan. Madohil ko'p ishlatilgan, yotiq tasvirlangan bo'g'irsoq (romb) naqsh ham buyumga o'ziga xos chiroy bag'ishlagan. Qopqoq ustiga ham naqshlar tushirilgan, kapiga yuzadagi naqshlar ishlangan. Selopchanning yuzasida sana, joy va ustaning nomi ko'rsatilgan. Qopqoq ustida chiroqni eslatuvchi tasvir mavjud.

Xo'n (barkash, patnis, lagan) non, ho'l va quruq mevalar solish uchun ishlatiladigan aylana yoki qirrali (to'rtburchak, oltiburchak) shakldagi idish. Sariq, qizil misdan ishlanib, o'yma ilimiy naqsh solingan.

Miskarlik uy-ro'zg'or, asbos-uskunalar yasashdan tashqari me'morchilikda ham qo'llaniladi. Yog'och o'ymakorligi kabi keng tarqalgan bo'lmasada, eshik va deraza panjaralari, eshik va darvozalar halqalari, ayrim inshootlardagi osma chiroq-qandillar va boshqalar misdan ishlanib ajoyib islimi naqshlar va yozuvlar bilan bezatilgan. Bu jihatdan Pahlavon Mahmud maqbarasidagi halqalar ayniqsa ahamiyatlidir. Tayyor buyumga naqsh o'yib bo'lingach, uning sirtiga sayqal berib pardozlangan. Misdan ishlangan va gul solingan bezaklardagi naqshlar an'anaviy bo'lib, o'simliksimon va geometrik, kam hollarda hayvonlar shakllaridan iborat. She'r, xalq maqollari, ustaning ismi yozilgan.

Bayroqlar uchiga toj ham misdan ishlangan. Hozirda XDMQda ikkita bayroq toji saqlanmogda. “Muhammad Aminxon davrida ishlangan tojga “Yo, Qodir”, o'rtasiga “Ollah” so'zi va hijriy 1723 (1856) sana yozilgan. Sariq misdan madohil shaklida ishlangan. Madohilning ramziyligi dunyo abadiyiligini bildiradi. Uch barg yaxshi g'oya, yaxshi fikr, yaxshi ishni (olimlar, dehqonlar va navkarlar)ni bildiradi”⁹.

Muzey eksponatlarini tahlil qilish natijasida Xorazmda qizil va sariq misdan, bronza va kumushdan ko'p foydalanilganligini aniqladik. Kandakor ustalar asosan islimi naqshlarni ko'p qo'llaydilar. Aylanma islimi ommaviy naqsh hisoblandi. Xorazmlik kandakorlar islimi, murakkab islimi, madohili, murakkab aylanma islimi kabi naqshlar bilan buyumlarni bezaydilar. Geometrik

⁹ Rahimov I. Xudayberganov K. Hazrati Polvon Pir. – Xiva, 1999. 48 b.

naqshlardan chetan yoki katakni keng qo'llaydilar. Naqshning eng qadimgi turi madohil - uch barg, ramziy ma'nosi dunyoning abadiyligi, yaxshi g'oya, yaxshi fikr, yaxshi ish degan ma'nolarni anglatadi. Islimiy naqshlar juda ko'p joylarda ishlatilib, ko'p ma'nolarni anglatadi. Hoshiya islim, butov islim, turunj islim bu bir-biriga chirmashib ketuvchi cheksiz, naqsh turi boylik va farovonlik ramzini anglatadi. Geometrik naqshlar girih deb nomlanadi. Girih - forscha, chigal – tugun degan ma'nolarni anglatadi. To'rt burchak, uch burchak, aylana va boshqa chiziqlardan tashkil topadi.

Xorazm kandakorligining muhim markazlari Xiva, Xonqa, Mang'it, Ko'hna Urganch va Qo'ng'iro't shaharlari hisoblanadi. Xudaybergan Matchonov, Sobirjon, Yusuf va Matpano Xudayberganovlar, Matyoqub Jonibekov, Hojiniyoz Sayyidniyozovlar mashhur kandakorlardir.